

Ritualisering van sport

Wouter van Beek

‘Sport is de belangrijkste bijzaak’
Johannes Paulus II

1. Virtuele werelden

De *Volkskrant* van 3 juli 2010 berichtte dat de Franse nationale ploeg op het matje was geroepen door de politieke leiders:

President Nicholas Sarkozy riep *Les Bleus* direct na hun uitschakeling op het WK uit tot een zaak van nationaal belang en verordonneerde spits Thierry Henry langs te komen om het Franse echec uit te leggen. En ook bondscoach Raymond Domenech moest afgelopen woensdag tekst en uitleg geven over het rampzalige WK bij een commissie van het Franse parlement. Nog bonter heeft de Nigeriaanse president Goodluck Jonathan het gemaakt: omdat Nigeria in de eerste ronde van het WK kansloos werd uitgeschakeld, mogen de *Supereagles* de komende twee jaar niet meer in actie komen op internationale toernooien.

Het kan nog erger, want spelers van Ivoorkust werden in 2000 gedwongen tot een cursus heropvoeding tot verantwoordelijke burgers; de spelers van Noord-Korea schijnen in 2010 het moeilijk gehad te hebben in hun land; maar het dieptepunt vormt Uday, de zoon van Saddam Hussein, die de Iraakse spelers martelde na verlies in 1994 en 1998.¹

Wat is hier aan de hand? De verzuchting ‘ach, het is maar een spelletje’ wordt weinig meer gehoord, want sport is een centraal element in de dagelijkse werkelijkheid geworden. De WK-maand is een soort jubelmaand geworden, een liminale periode waarin andere waarden de boventoon voeren. Is sport wellicht de religie van deze tijd? Meestal toont het antwoord op deze vraag vooral de passie voor de sport, meer dan voor religie. Inderdaad, een blik op de media tijdens het WK, de grootte bijvoorbeeld van een sportkatren van een krant vergeleken met die van het religieuze nieuws, een moment van luisteren naar een willekeurige conversatie tijdens de WK-maand ... : dit alles leidt gemakkelijk tot de overtuiging dat religie heeft afgedaan en sport heerst. Het is nu, bij het schrijven van dit artikel, volop WK-tijd, de tijd van Zuid-Afrika, de tijd van het voetbal.² Sportcommentatoren laten hun licht schijnen over wat er op het veld is

¹ I. ONORBE GENOVESI: ‘Politiek mag zich graag bemoeien met sport, zeker als het slecht gaat’, in *de Volkskrant* 3 juli 2010, p. 15.

² Dit artikel gaat door op het thema van het tweede deel van mijn oratie, W.E.A. VAN BEEK: *De rite is rond. Boodschap en betekenis van het ongewone* (Tilburg 2007 = oratie aan de Universiteit van Tilburg). Met dank aan de anonieme reviewers.

gebeurd, vooral over wat er zou moeten gebeuren. Anderen schrijven over Zuid-Afrika, waar het toch zoveel aardiger en rustiger toeven is dan eerst gedacht. Enkele journalisten proberen dan weer te achterhalen hoe het komt dat een land collectief crazy gaat wanneer elf Nederlandse mannen proberen een rond voorwerp in een net te deponeren aan de overkant van een keurige grasmat. Is voetbal de nieuwe religie van Nederland, Europa en de hele wereld? Ik heb in deze periode voor verschillende media moeten belichten of dit een religieus fenomeen was of voetbalgekte. Misschien een soort mentale varkensgriep, niet H1N1 maar WK2010? Voor sommige – vooral Amerikaanse – wetenschappers is sport inderdaad de religie van deze tijd geworden. Zij gebruiken termen als *ecstatic experience*, *peak experience*, *hierophany* en *ultimate reality at the symbolic center of the world*.³

Vanuit godsdienstwetenschappelijk en antropologisch oogpunt, zijn er echter goede redenen om de twee niet te verwarren, alsook om traditionele religie niet te onderschatten. Immers, religie is verrassend weerbarstig geweest in de Europese geschiedenis, heeft een lange staat van dienst en is mondiaal praktisch alomtegenwoordig. De vraag of het ene conceptuele construct gelijk is aan het andere construct is eigenlijk te essentialistisch gesteld. Zinniger is het te vragen in hoeverre een benadering van de sport in termen van een religie nieuwe inzichten biedt in het verschijnsel. Paul Post heeft beide in één conceptueel systeem ondergebracht, als overlappende sacrale velden⁴. Zelf verwoord ik het iets anders: als twee virtuele werelden die onderling in competitie zijn.⁵ Deze twee benaderingen, virtualiteit en sacraliteit, wil ik in deze bijdrage samenvoegen. Ik wil bezien wat dit ons vertelt over de sport en daarmee indirect over het vergelijkingsobject, de religie. Wat zegt dit dan met name over het ritueel?

Eerst virtualiteit. Sport is een institutionalisering van het algemeen menselijke verschijnsel van het spel. In het spel schept de mens zijn eigen werkelijkheid: een spelend kind bouwt een tijdelijke, andere wereld. De grens tussen de twee is helder. Het kind weet dat het speelt en geeft dat ook aan, zelfs grammaticaal: 'En dan was jij de vrouw, en kwam ik op bezoek.' Zo onderscheidt een systematisch gebruik van de onvoltooid verleden tijd het spel van de werkelijkheid.

³ Prebisch definieert sport als volgt: 'Sport is a recreational activity, specifically involving a game, competition or the like, that requires bodily and often mental exertion; abides by fixed rules; aims at fun and/or play.' C. S. PREBISCH: *Religion and Sport. The Meeting of the Sacred and the Profane* (Westport 1993) 48. Prebisch's argument om sport religie te noemen is het volgende: 'If sport can bring its advocates to an experience of the ultimate, and this (pursuit of) experience is expressed through a formal series of public and private rituals requiring a symbolic language and space deemed sacred by its worshipers, then it is both proper and necessary to call sport itself a religion. It is also reasonable to consider sport the newest and fastest growing religion, far outdistancing whatever is in second place.' *Ibidem* 74.

⁴ P. POST: *Het kerkgebouw voorbij* (Tilburg 2010).

⁵ VAN BEEK: *De rite is rond*.

Dat gebeurt in principe ook in de sport, de meest uitgewerkte en dominante van alle spelwerelden. Sport is een industrie geworden, entertainment, vol emotionele lading, een markering van identiteit, producent van nationalisme en de grootste bron van nieuws, emotie en zelfs – helaas – van geweld. Wouter Huijbrechts, destijds voorzitter van het NOC*NSF, analyseerde sport als de ‘emotionele revolutie’⁶, en wel als plaatsvervangende emotie, een inzichtvol begrip in onze postmoderne maatschappij: in een secuur en veilig leven halen we de emoties uit de *peak experiences* van anderen tijdens een gevecht dat eigenlijk nergens om gaat. Sport genereert heftige emoties, maar dan wel via derden⁷. Sport is een nieuwkomer in de wereld, ondanks oude wortels in Olympia, in Oudgriekse begrafenisspelen en in etnische spelen. De sport is gegrond in de genetische neiging tot spelen die wij niet alleen delen met alle primaten maar met alle zoogdieren. In de vorm van gereguleerde competitie is zij echter pas sinds de industriële revolutie het gidsfossiel van onze moderne maatschappij geworden.

Spel schept een virtuele wereld, een term die ik ontleen aan de informatiekunde: een virtuele wereld wordt er gedefinieerd als de ‘verschijnende vorm’ waar we mee interacteren.⁸ Die wereld lijkt op de dagelijkse werkelijkheid, moet althans voldoende herkenbaar zijn om er mee te kunnen omgaan, maar is het wezenlijk niet. Het is een geconstrueerde werkelijkheid die met een specifieke ‘navelstreng’ aan de dagelijkse werkelijkheid vastzit. In de virtuele werelden zoals *Second Life* is dat de voorstelling van het dagelijks leven zelf; in *games* gaat het om geweld en heroïek; in de virtuele wereld van de *chatrooms*, *Facebook*, *Linked* of *Hypes* gaat het om het element communicatie, juist los van de geleefde werkelijkheid. De mededeling ‘Ik heb 756 vrienden’ heeft alleen elektronisch betekenis. In de computerwereld is een *virtual reality* een computersimulatie van een leefomgeving waarin de gebruikers kunnen wonen en interacteren via zogenaamde *avatars* (de religieuze terminologie is uiterst boeiend hier). Net als in de andere virtuele werelden gaan hier bergen tijd en geld in zitten.⁹

Waarom is sport een virtuele wereld? In wezen omdat sport eigenlijk nergens over gaat: ‘Sport exists for itself’.¹⁰ Sport is te definiëren als een *gentle competition* waarin de competitie, de strijd, beperkt is door een beperkte arena, vaste regels, vaste tijden, een scheiding spelers/toeschouwers en door de tijdelijke maar

⁶ European Sports Congress (Amsterdam, December 1999).

⁷ Zie P. POST: ‘Een heilig spel. Voetbal is oorlog én ritueel’, in W. WEREN (ed.): *Wat bezield de mens? Vier bespiegelingen over religie in samenleving en cultuur* (Tilburg 2006).

⁸ Definitie van Ted Nelson, bron: Wikipedia.

⁹ Voor informatie over de virtuele wereld van het internet dank ik Menno van Doorn. Hier zijn bedoeld programma’s als Active World, There, Second Life, maar ook Entropia Universe, The Soms Online, Red Light Center, Kaneva, Weblo, en vooral de grote *multiplayer*-spelwerelden als EverQuest, Ultima Online, Lineage, World of Warcraft en Guild Wars zijn hier voorbeelden van (bron: Wikipedia).

¹⁰ H. SLUSHER: ‘Sport and the religious’, in C.S. PREBISCH: *Religion and Sport. The Meeting of the Sacred and the Profane* (Westport, Greenwood Press) 189.

absolute autoriteit van een arbiter; dat alles ingebed in een culturele omgeving.¹¹ Een wedstrijd heeft inderdaad een liturgische orde, inclusief ceremonieel aan begin en einde van de ontmoeting, met duidelijke verwachtingen ten aanzien van het gedrag van spelers en toeschouwers. Dat iedere sport daarbij haar eigen 'cultuur' heeft, is duidelijk: van een toeschouwer bij de finale op Wimbledon wordt ander gedrag verwacht dan van een toeschouwer bij de finale van de UEFA Cup. Een andere uitdossing wordt trouwens ook verwacht. Wie naar een damtoernooi gaat kijken, moet zich heel rustig houden. Voorop staan de regels: daar heeft men zich aan te houden, zij staan niet ter discussie en zijn in wezen ook niet bespreekbaar. Ter illustratie: de FIFA staat tijdens het WK2010 onder enorme druk om elektronische lijnmeting in te voeren. Op zich wijzigt dit nauwelijks iets in de regelgeving en zeker niet in de competitie, maar het verzet van Blatter is illustratief voor het onbespreekbare karakter van de regels. Het heeft ook alles te maken met macht, maar daarover later.

Die regels leiden naar de inzet, naar het 'goed' waarvoor wordt gestreden. Dat 'goed' is in principe leeg, een zinloze prijs, één van de paradoxen van de sport.¹² De centrale icoon van de sport is de sportbeker. Als er één object is waarvan de waarde in geen verhouding staat tot de inspanning om het te verkrijgen, is het wel de 'cup'. Die 'cup' heeft geen enkel praktisch nut en is uiterlijk zonder enige inhoud. Men kan er niets anders mee doen dan in een kast zetten met soortgelijke *silverware*. Toch wordt om niets zo hard gestreden, niet vanwege de economische waarde van de cup, maar puur vanwege de inspanning die nodig is om het voorwerp te veroveren. De cup met de grote oren zou een paar honderd euro in de winkel kosten, maar kost honderden miljoenen om te winnen! De sportbeker, medaille, Wimbledon-schaal of wat voor trofee dan ook zijn de duidelijkste voorbeelden van wat ik ken als 'symbolisch kapitaal' (Bourdieu) ofwel van de kracht van 'getrianguleerde mimetische begeerte' à la Girard¹³: alleen interessant omdat een heleboel anderen hem ook willen hebben.

Belangrijk in alle virtuele werelden is dat men er zich veilig in voelt: wat er ook gebeurt in de virtuele wereld, men kan zich ook na een nederlaag terugtrekken in de 'echte' wereld. Juist dat maakt virtuele werelden zo geschikt voor emoties. Sport maakt emoties veilig door de strijd in reglementen te verpakken, te beperken tot een arena en binnen een speeltijd, en door een scheidsrechter het spel te laten leiden. Huybrechts had gelijk: sport is plaatsvervangende emotie. Voor de sporter is winnen de emotionele vervulling van zijn leven; voor de toeschouwer is het plaatsvervangend en tijdelijk, maar evengoed emotie. Heel Engeland was bijvoorbeeld even in de rouw over het niet toegekende doelpunt tegen Duitsland. Grote, diepe en nationale emoties worden losgemaakt, kranten volgeschreven, tv-tijd wordt ruim volgepraat; sport en media hebben elkaar

¹¹ R. GUILIANOTTI: *Sport. A Critical Sociology* (Cambridge 2005) XII, XIII.

¹² W. E. A. VAN BEEK: 'Play, sport and culture', in W.E.A. VAN BEEK & A. DORGELO (eds.): *The Fascinating World of Draughts* (Maastricht 1997) 159.

¹³ R. GIRARD: *Le bouc émissaire* (Parijs 1982).

gevonden in een vluchtige emotionaliteit. Een virtuele wereld is een veilige haven voor emoties, een plaats om te dromen, te juichen, te rouwen en dan weer terug te gaan naar de dagelijkse realiteit.

1. Kampioenschap van Europa 2006: Alexander Schwarzman en Alexander Georgiev

De sport moge dan een virtuele wereld zijn, het ritueel is dat ook. Elders heb ik betoogd – conform de inzichten van Wallace, Staal, Rappaport, Boyer en Whitehouse – dat het ritueel geen eigen intrinsieke betekenis heeft, geen ‘boodschap’, maar een semantisch vacuüm creëert dat uitnodigt tot betekenisgeving. Het ritueel virtualiseert de sociale werkelijkheid, scheidt deze af door een eigen context, taal en symboliek, en geeft juist door een aparte taalvoering en aankleding de participanten de gelegenheid zich in eenheid te wijden aan de communicatie met de andere wereld en elkaar. De uiteindelijke bodem van de betekenis, van alle betekenis, ligt echter in het dagelijkse, gewone sociale leven. De toekenning van betekenis is mogelijk doordat in het ritueel een normale dagelijkse handeling ongewoon wordt gemaakt: een gesprek wordt een gebed doordat de gesprekspartner onzichtbaar is, een maaltijd wordt een offer wanneer de voornaamste gast een ‘Aanwezige’ is die niets eet of drinkt, een trektocht wordt een pelgrimage wanneer men uiteindelijk niet deze wereld wil zien, maar de andere. Ritueel, als kern van de religie, is daarmee een *ongewoon* gemaakte wereld, geschapen met bouwstenen die er redelijk alledaags uitzien, doch dit net niet zijn. Die wereld is anders dan het gewone leven: een wereld van idealen en verschrikkingen, van bovennatuurlijke wezens die als mens aanspreekbaar zijn,

die meer dan menselijk zijn, maar tegelijk afgescheept kunnen worden met het minste deel van het offer. Een virtuele wereld.

Welnu, mijn voornaamste argument om sport en religie van elkaar te onderscheiden is de aard van de ongewone elementen, het type verschil met de geleefde werkelijkheid. Sport is een virtuele wereld van een andere aard dan het ritueel. Waar de elementen van het ritueel net even anders zijn dan het gewone leven, is dat in de sport eigenlijk net het tegenovergestelde. Een sportwedstrijd bestaat meestal uit een handeling die geen pendant in het dagelijks leven heeft: het zijn de handelingen zelf die betekenisloos zijn, alleen het doel is herkenbaar, namelijk competitie. Nu geldt dat vooral voor teamsporten en wat minder voor de individuele sporten die gebaseerd zijn op oorlogvoering: speerwerpen, ruitrij, tot op zekere hoogte ook atletiek en gymnastiek.¹⁴ Teamsporten zijn een vrij moderne uitvinding¹⁵ en zijn dominant. De eigenlijke handelingen in een groepssport zijn inherent vreemd en hebben geen pendant in het dagelijks leven. Het doel van het voetbalspel is immers het deponeren van een rond leren voorwerp in een redelijk groot net, gevat tussen twee palen en een lat. Bij korfbal en basketbal moet de bal in een korf of net waarin zelfs een bodem ontbreekt! Zelfs dammen (mijn eigen sport) bestaat uit het zorgvuldig deponeren van schijven op een bord, elke schijf op een zwart veld, om vervolgens te trachten die van de tegenstander te verwijderen, om ze ten slotte allemaal weer in hetzelfde doosje terug te leggen. Dat duurt ongeveer vier uur. Het omleggen van één schaakkoning – het ultieme doel van het schaken – duurt eveneens een hele avond. Ik schrijf dit tijdens de *Tour de France*. Mocht iemand van Rotterdam naar Parijs willen reizen, dan is de route door de Alpen en Pyreneeën ongetwijfeld mooi, maar wel lastig en in elk geval om, duidelijk om. Sport is erg gemakkelijk te ridiculiseren, maar dat gebeurt eigenlijk opvallend weinig: een teken van sacraliteit.

Zo is sport dus structureel het tegendeel van het ritueel: een virtuele wereld waarin een gewoon doel (competitie) wordt nagestreefd met betekenisloze middelen. Sport is dus eveneens een virtuele wereld, maar dan één die gericht is op de mens zelf, op het menselijk lichaam (inclusief het hoofd!) en met een communicatie die uiteindelijk alleen een rangorde inhoudt. In de antropologie hebben we van Lévi-Strauss geleerd dat structurele tegenhangers op elkaar lijken en overeenkomstige functies kunnen hebben binnen een samenleving. We lijken allen op ons spiegelbeeld en ook sport en religie zijn zozeer elkaars tegengestelde dat ze inderdaad op elkaar gaan lijken: beide virtueel, beide het sublieme belichamend, beide soms zeer emotioneel. Een vergelijkingstabel:

¹⁴ Sommige vechtsporten hebben dan ook een duidelijker ritueel karakter: sumo is een voorbeeld, gestreden in een tempelachtig complex met een priester/scheidsrechter en veel eigen rituelen zoals zout strooien.

¹⁵ M. VAN BOTTENBURG: *Global Games* (Urbana & Chicago 2001).

	Ritueel	Sport
<i>Handeling</i>	gewoon, met betekenis	ongewoon, zonder betekenis
<i>Doel</i>	onduidelijk	duidelijk ('winnen')
<i>Boodschap</i>	zelfverwijzend zekerheid, tijdelijk	excellentie onzekerheid, tijdelijk
<i>Mythe</i>	gericht op bovennatuur	gericht op natuur
<i>Tijd</i>	stopt onbegrensd niet meten	rent begrensd meten
<i>Uiteindelijke relatie</i>	gelijkheid	ongelijkheid
<i>Identiteit</i>	inclusief	exclusief
<i>Prijs</i>	groot, uitgesteld	onmiddellijk, leeg

Ideaaltypisch zijn het daarmee aparte virtuele werelden die in competitie zijn met elkaar. Elk is gebaseerd op symbolisch kapitaal, met elk een eigen en gesloten systeem van niet inwisselbare waarden. Beide systemen hebben in principe 'niets met elkaar'.¹⁶ Soms flirten ze misschien met elkaar, maar er is geen echte liefde.

Voorals in de Verenigde Staten houden Kerken zich soms met sport bezig. Uit welbegrepen eigenbelang gebruiken zij figuren uit de sport (of het entertainment!) om hun naamsbekendheid te vergroten. Nochtans zijn sport en religie concurrenten, geen bondgenoten. In mijn derde openingsobservatie ging het juist om vermenging van religie en sport: ze zijn ongelijk en het mengsel is instabiel. Of zoals Aitkin schrijft:

Religion and sport have rarely been indifferent to one another [...] The issue is whether they as systems are interpenetrable and therefore reduced to either condemning each other or in the case of fundamentalism, potentially doing battle to one another.¹⁷

Interessant is in dit verband het verschijnsel van de *born again sport*: publieke sportbeoefening door evangeliekale christenen. Het zogenaamde *Total Release-programma*¹⁸ beoogde de dank aan God te uiten via de sportprestaties; hiervoor verwezen de atleten naar 1Kor 9, 24: 'Weet u niet dat van de atleten die in het stadion een wedloop houden er maar één de prijs kan winnen? Ren als de atleet die wint.' Echter, ook voor de atleten in dit programma bleef de relatie problematisch. Zo merkte een evangeliekale atleet op: 'If you look at sports for sports' sake, it is a complete exercise in futility.'¹⁹ Kortom, de waarden van de

¹⁶ Men kan betogen dat secularisering de religie virtueel heeft gemaakt, maar dat valt buiten het bestek van dit artikel.

¹⁷ G. JARVIE: *Sport, Culture and Society, an Introduction* (London 2006) 256.

¹⁸ B.W.W. AITKEN: 'The emergence of born-again sport', in PREBISCH: *Religion and Sport* 208.

¹⁹ AITKEN: 'The emergence' 206.

virtuele werelden zijn moeilijk vertaalbaar naar elkaar. De conclusie was dat het programma uiteindelijk seculariserend werkte.²⁰

In de islam heeft de sport een wat langere traditie, mogelijk vanuit meer lichamelijkheid in de eredienst. Mohammed hield van worstelen en hij rende om het hardst met zijn jonge vrouw Aysja: eerst versloeg zij hem, later, toen zij iets was aangekomen, versloeg hij haar. Naast hardlopen stimuleerde de profeet paardrijden, jagen, boogschieten, speerwerpen en zwemmen – niet gemengd. Schaken echter is onderwerp geweest van heftige debatten, omdat het verslavend zou werken: men ging er zo in op dat bijvoorbeeld het gebed werd vergeten.²¹ de fundamentalistische Islam gaat echter moeizaam samen met sport, zeker met vrouwensport. In West-Afrika discussiëren de islamgeleerden nog steeds of het daar populaire dammen, een hazardspel is of dat het als sport is toegestaan; de vraag is vooral of vrouwen dit mogen spelen.

Historisch gezien is de relatie tussen sport en religie duidelijk. Worstelen, als één van de oudste sporten ter wereld, heeft nogal eens een rol gespeeld in lokale culturen, voor diverse doeleinden. Daarin was winnen belangrijk maar was de prijs niet leeg: zo hebben dorpen onderling geschillen beslecht door worstelwedstrijden, was de winnaar interessanter als huwelijkspartner, of was de winst een uiting van politieke superioriteit.²² Griekse sporten waren een uiting van het goddelijke in de mens.²³ 'In ancient Greece sport reflected an immanent movement on the part of the divine.'²⁴ De eerste spelen dienden ter opluistering van begrafenissen van oorlogshelden en de Olympische Spelen waren een offerande aan Zeus. In de *martial arts*, de vechtsporten, is de spirituele dimensie nog geheel duidelijk. Aikido bijvoorbeeld is een moderne, gespiritualiseerde vorm van vechten. Zowel de voorbereiding als het gevecht hebben er sacramentele kwaliteiten.²⁵ Kennelijk eigenen individuele sporten zich makkelijker voor transcendente ervaring dan teamsporten. Updike, enthousiast golfer en overtuigd christen, schreef over zijn sport (hij speelt het kennelijk nogal goed):

It is of all games the most mysterious, the least earthbound, the one wherein the wall between us and the supernatural is rubbed thinnest. The exaltation of its great spaces; the eerie effortlessness of a good shot; [...] its tranced silences; its altering

²⁰ Vermoedelijk is dat ook het geval met de confessionele sport in Nederland, maar goede studies hierover zijn schaars.

²¹ A. VAN BOMMEL: *Onderwijs, opvoeding en mensenrechten* (Utrecht 2005) 60, 61. Met dank aan collega Herman Beck voor deze referentie.

²² F.S. FREDERICKSON: 'Sports and the cultures of man', in J. W. LOY JR. & G.S. KENYON (eds.): *Sport, Culture and Society. A reader on the sociology of Sport* (London 1961) 92-94.

²³ Het Toltec balspel blijft moeilijk te interpreteren, maar de religieuze worteling is evident.

²⁴ D. BROWN: *God and the Enchantment of Place. Reclaiming Human Experience* (Oxford 2004) 387.

²⁵ BROWN: *God and the Enchantment of Place* 389.

perspectives [...], the dread of lostness; the ritual interment and resurrection of the ball at each green - such are the ingredients that make golf seem a magical mirror, and outward projection of an inner self.²⁶

Bij de teamsporten is dit slechts te vinden in 'transcendente momenten' zoals doelpunten. Daar is sport, zeker in het Westen, geen aanvulling maar een substituuut voor religie. Maar het kan als substituuut dienen zonder religie te zijn.

De herstart van de sport in West-Europa was echter volledig seculier. Zo werd in het IOC de religie geweerd, al waren nationale belangen niet buiten beeld. Veel van onze sporten komen uit Engeland, waar de *gentleman* sport gebruikte als de seculiere vulling van zijn vele vrije tijd. Op zich is het begrijpelijk dat sterk ideologische politieke systemen aanvankelijk moeite hadden met sport, net als met religie. Voor wie de medaillehonger van de laatcommunistische Sovjet-Unie kent, is het een pure verrassing te lezen hoe kritisch het marxisme (ook in neomarxistische vorm) stond tegenover sport als een vorm van ideologische versluiering van de werkelijke productieverhoudingen, een tweede opiaat.²⁷ Nog in 1929 sprak het centrale comité van de Communistische Partij een scherpe veroordeling uit over de zinloze jacht naar records; sport was toen nog een 'bourgeois' gebeuren. Historisch kwam de omslag eind jaren dertig, toen Stalin de productiewaarde van sport inzag: sport bond de arbeiders aan hun bedrijven en aan de partij. Na de Tweede Wereldoorlog werd de topsport, mét medailles en records, een strijdmiddel in de Koude Oorlog, uiteraard strikt als 'amateursport'.²⁸

Waar ritueel zo een invitatie is tot het vullen van een leeg gemaakte semantische ruimte, betekent sport strijd met betekenisloze middelen. Daardoor bevrijdt sport menselijke competitie van de sociale kosten van strijd. Sport gaat om het winnen, maar wat is 'winnen' eigenlijk? We praten er voortdurend over, maar wat bedoelen we ermee? Dat lijkt vreselijk duidelijk, maar is het niet. Er zijn allerlei betekenissen van 'winnen'.

Economische winst is iets totaal anders dan winst in sport, en om dat laatste gaat het ons. In de Griekse Olympische traditie, stelde Huizinga in zijn grondlegendend werk *Homo ludens*, was de term voor de 'beste' dezelfde als voor de 'edele' (*aristos*), met als opdracht om ook 'edel' te zijn in termen van deugd en waardigheid. Homerus spreekt van een kampioen als 'altijd de beste en edeler dan anderen'. Zijn model was Achilles, die uitblonk bij de grafspelen ter ere van zijn vriend Patroclos. Een winnaar was iemand die niet alleen in de atletiek – de moeder van alle sporten – zijn wedren won, maar ook uitblonk in alles, vooral in deugd, wijsheid en rechtvaardigheid. Voor de Grieken was winnen in de sport een teken van morele uitverkiezing, een ethisch hoogstandje dat aangaf dat iemand een 'aristocraat' was. Een winnaar moest overal in winnen en diende

²⁶ J. UPDIKE: *Golf Dreams* (London 1999) 125.

²⁷ D.A. HYLAND: *Philosophy of Sport* (St. Paul 1990); GUILIANOTTE: *Sport*.

²⁸ VAN BOTTENBURG: *Global Games* 141 en 142.

een ‘universeel mens’ te zijn die van alle markten thuis was, een leider onder zijns gelijken en een model voor de samenleving. Winnen was dus een eigenschap van de persoon: iemand won omdat hij een winnaar was en niet – zoals bij ons – andersom. Het ging niet in de eerste plaats om de sportprestatie, maar om het feit dat men door een wedstrijd te winnen aangaf de ‘beste’ te zijn, niet ‘het beste’ maar ‘de beste’. Vandaar dat sportprestaties met een lauwertak werden bekroond, vanouds het symbool van de uitverkiezing der goden. Een winnaar was een begunstigde van de Olympus, een lieveling der goden, iemand die aanzat aan het banket van nectar en ambrozijn omdat hij daar thuishoorde.²⁹ Zo iemand moest zich ook voortdurend bewijzen, niet alleen in de discipline die hij toevallig beheerste zoals speerwerpen, verspringen of discuswerpen. In het theater werd van hem niet alleen een prima voorstelling verwacht (in de klassieke Olympische Spelen maakten ook de theaterstukken deel uit van de Spelen), maar ook een meeslepende redevoering op de Areopagus, of een wijs bestuur van zijn familie of zelfs van de stad. Dat was maar weinigen gegeven; maar het was wel een mooi ideaal.³⁰

Winnen is wel eens vergeleken met een vorm van onsterfelijkheid, in twee vormen: als schoonheid en als roem. Als eerste de schoonheid. Sport is beeldvoering en sommige sportbeelden blijven in ons collectieve geheugen verankerd: een schitterend doelpunt, eventueel gescoord met behulp van de ‘hand van God’, een perfecte ringoefening, het drama van een val in een atletiekfinale, de perfecte balkscore van Nadia Comaneci. Dit geldt ook – juist! – voor de denksporten. Damprobleemist en grootmeester Andreas Kuyken schreef ooit: ‘De grootmeester schept *Transcendenz*.’ Wij scheppen al spelend een stukje onsterfelijkheid. Schoonheid overleeft de tijd.³¹

De tweede onsterfelijkheid is de roem, ook al is die spreekwoordelijk vluchtig. De bekendste gezichten ter wereld zijn die van sporters: Beckham, Cruijff, Van Persie, Ronaldo, Roger Milla, Tiger Woods, Roger Federer, Rafael Nadal, noem maar op. Maar roem en de druk van het kampioen-zijn hebben ook hun problemen. Iedere kampioen krijgt te maken met twee problemen: het kampioen *zijn* en het ‘zwarte gat’ na de sportcarrière. Het lijkt zo leuk en het oogt zo gemakkelijk, maar aan de top is het lastig toeven. Om minstens twee redenen. Ten eerste kennen psychologen het verschijnsel van de ‘crisis van het bereikte doel’: wie zijn hele leven op een specifiek, duidelijk en beperkt doel richt en dat bereikt, valt in een gat. Het doel is immers bereikt en wat moet nu de motivatie,

²⁹ J. HUIZINGA: *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur* (Haarlem 1938) 167.

³⁰ Voor commentaar op Huizinga, R. CAILLOIS: *Man, Play and Games* (Glencoe 1961).

³¹ Ton Sijbrands schreef in 1972 ooit euforisch, wellicht in jeugdige overmoed, na zijn trainingsmatch tegen Andreas Kuijken: ‘Dat is dammen zoals God het wil!’ Hij werd daarover ernstig gekapitteld. Dammen is nog steeds de sport van protestants Nederland: God had toch zeker niets met sport te maken!

de prikkel in het leven worden?³² Dit fenomeen kan optreden na een bruiloft, na het verdedigen van een dissertatie – vanuit de universitaire wereld kennen we dit goed – en zeker na behaalde kampioenschappen: wanneer het Olympisch vuur dooft, wordt de glinstering van de medailles een herinnering en is de motivatie om daarna weer op hetzelfde niveau te presteren moeilijk op te brengen. De tweede reden is het Griekse syndroom: een kampioen staat aan de top en iedereen kan hem zien.³³ Hij wordt het model voor iedereen, zowel om tegen te streven als om na te doen, te imiteren. Een kampioen leidt het peloton achter hem, of hij nu wil of niet. Hij trekt de aandacht van het publiek, zuigt de media naar zich toe en zet de toon in wedstrijden. Hij moet dus altijd en overal winnen, overal het model zijn, en bovenal, altijd en immer een voorbeeld voor de anderen zijn. Voorwaar een hele opdracht! Alles wat een kampioen doet is een test van zijn status.

Mijn eerste ervaring met topdammen was als toeschouwer tijdens het wereldkampioenschap in 1980. Na de slotronde werd Slava Schtchogoljev geëerd als kampioen. Ik zie nog het beeld voor me: een frêle jongeman, net iets ouder dan ikzelf, stond op het podium met zijn prijs, een grote lauwerkrans. Hij stond er wat ongemakkelijk bij, met die zware krans om zijn nek. Kennelijk drukte de glorie hem al zwaar op de schouders. Zo stond hij wat verlegen te luisteren naar toespraken (in het Nederlands!) waar hij weinig van begreep. Of hij nog een andere prijs ontving was me niet duidelijk, maar de boodschap van de ceremonie was wel helder: winnaar zijn is het dragen van een krans en bar ongemakkelijk!

Bij het ritueel zagen we dat de semantische leegte van de rituele handelingen de ruimte schept voor een creatieve betekenistoekenning. Dat is in de sport ook het geval. Het is de in principe lege prijs, de competitie om symbolisch kapitaal, het gevecht-om-niets, dat het mogelijk maakt om er zoveel emotie aan te hechten. Als winnen is om niet, dan is het veilig om daar ziel en zaligheid aan te hangen. Wanneer het winnen wel echt van belang zou zijn, dan is een sportcompetitie het slechtste systeem denkbaar. Immers, er is maar één winnaar; alle anderen verliezen uiteindelijk. Sport bestaat bij gratie van de verliezers. Zonder deelnemers die tevoren weten geen kans te hebben op de titel, zou er geen toernooi mogelijk zijn. Zonder sporters die hun verlies kunnen verwerken, is er geen toekomst voor de sport. Sport is leren verliezen, uiteindelijk ook voor de kampioenen.

³² Dit is zeldzaam mooi vorm gegeven in de film *Chariots of Fire*, de mooiste sportfilm die ik ken. Deze film van 1981 is geregisseerd door Hugh Hudson, op een scenario van Colin Welland en vertelt de geschiedenis van Britse atleten die zich voorbereiden op de spelen van 1924. De film won vier *Academy Awards*.

³³ Waar ik de mannelijke vorm gebruik, bedoel ik uiteraard tevens vrouwelijke kampioenen.

2. Sport en ritualisering

Sport mag dan een tegenhanger van religie zijn, zij zit tegenwoordig vol met rituelen. Eigenlijk steeds meer, en dat is de crux van mijn argument. Weer neem ik het WK-voetbal als voorbeeld. Elke wedstrijd begint precies op dezelfde manier: in de catacomben van de voetbaltempel stellen de teams zich in twee rijen naast elkaar op, elke speler met een kind aan de hand in dezelfde kleuren. Eerst worden de vlaggen binnengedragen: de vlag van de FIFA, en de *Fair Play*-vlag van de FIFA, alsook de vlag van de beide teams. Precies op tijd – voor de tv! – lopen vervolgens de spelers precies gelijk het veld op, langs de standaard met de bal. De vier arbiters lopen er achteraan en de hoofdarbiter pakt de bal van de standaard. Bij de opkomst heeft elk team zijn vaste volgorde, of tenminste een vaste eerste en laatste in de rij. Ook hebben teams vaak hun eigen start-rituelen, zoals in het Franse team van de jaren '90, waar de lange back Le Blanc altijd de keeper Barthès op het kale hoofd kuste (in 2010 gebeurde dat niet meer – het resultaat was er ook naar). Op het veld volgen nieuwe rituelen: de volksliederen, gezongen of aangehoord met grote emotie, het tossen aan welke kant men begint. Die tos is verrassend stabiel gebleven, aan de hand van een simpel muntje door de scheidsrechter, op het veld zelf en niet van tevoren. En dan begint de wedstrijd. Ook de opening en de sluiting met prijsuitreiking volgen hun eigen vaste ritueel. In het WK2010 is zelfs een geloofsbelijdenis ingelast, waarin elke aanvoerder in eigen taal een identieke verklaring aflegt tegen discriminatie en racisme, waarna beide teams op de foto moeten achter een spandoek met *Stop Racism*. Nu is de sport één van de minst discriminatoire activiteiten op dat gebied, dus die boodschap is bedoeld voor de 'gewone wereld'.

Sport is, als iedere virtuele wereld, gebaseerd op een mythe, namelijk dat sport en dus ook topsport – het vlaggenschip van de sport – gezond zijn. Wie blessureleed volgt weet wel beter en beseft dat bewegen gezond is, dat sport een aardige stimulans voor bewegen is, maar dat topsport – het tot het uiterste gaan – nooit gezond kan zijn. Dat wordt zelden gezegd, zeker niet op TV: de mythe moet in stand blijven, want sport zelf is sacraal geworden. Gelegitimeerd door de mythe creëert het fenomeen van de 'vriendschappelijke strijd' haar eigen sacraliteit: voetbaltempels, helden, idolen, mythen en symbolen. Vooral tempels, gestolde, gelokaliseerde en geformaliseerde sacraliteit. In een klassiek artikel lanceerde Foucault het begrip *heterotopia*: een ruimte die anders is dan de dagelijkse ruimtes, onderscheiden door ligging, aankleding en vooral gebruik. De tuin is daar één voorbeeld van. Hét voorbeeld is het schip: een ruimte die zich afzondert, zelf beweegt en een complete samenleving herbergt, tijdelijk maar absoluut. Een tempel of kerk is een *heterotopia* – al gebruikt Foucault geen religieuze voorbeelden – maar ook een voetbalveld. Sacrale domeinen, virtuele werelden dus, creëren een kerngebied van niet-alledaagse actie, dat zowel een mentaal als een geografisch domein omvat, gemarkeerd door een grens die de bijzondere activiteiten scheidt van de dagelijkse. Overigens is een virtuele we-

reld niet leeg, integendeel, ze wordt bewoond door de *virtuosi*, de bijzonderen. In de religie zijn dat de religieuze specialisten, in de sport de sporthelden.

Sport schept *heterotopia* en daardoor haar eigen sacraliteit, zoals het ritueel dat doet. Voetbalstadions zijn gewild als strooiplaats voor crematie-as, zo gewild zelfs dat sommige clubs daar aparte strooivelden voor hebben aangelegd aangezien de spelers het geen optimaal idee vinden om over hun oude fans heen te spelen. De *heterotopia* van de begraafplaats voegt zich bij die van de arena. De functie van de middenstip tijdens de begrafenis van André Hazes is bekend, maar nieuw is de focus op de architectonische waarde van het stadion. De kathedraalbouwers van vroeger zijn de stadionarchitecten van nu.

Volgens een recente antropologische theorie³⁴ schept herhaling van ritueel zowel actieve betekenisgeving als organisatie, en wel een organisatie die de orthodoxie formuleert en beheert. Herhaalde sacraliteit schept de *hieros archè*, de hiërarchie. Dat geldt ook voor de sportieve tegenhanger van ritueel. Zowel de FIFA als het IOC zijn daar duidelijke voorbeelden van. Ik beperk me hier tot de FIFA omdat er met de virtualiteit van het voetbal nogal wat aan de hand is. De hiërarchie in een sportorganisatie is onaangevochten, soeverein en staat niet ter discussie. De arena mag dan bevolkt worden door de *virtuosi*, de spelers of de atleten, de afstand met de bestuurders is vaak groot. Herhaalde sacraliteit schept macht, de macht van definitie, veruit de belangrijkste macht in een virtuele wereld. Het is het bestuur die de regels bewaakt en bewaart en, indien het niet anders kan, aanpast. Alle sportorganisaties zijn, bijna per definitie, conservatief ten aanzien van de spelregels, want die vormen hun machtsbasis, hun symbolisch kapitaal. Het pendant van een kerkelijke hiërarchie die het ritueel en haar interpretatie zorgvuldig bewaakt als basis van haar bestaan, is treffend. Aanpassingen van spelregels gebeuren slechts na lange studie, onder grote druk van spelers en sponsors. Een sportbestuur zal zo lang mogelijk wachten en zo weinig mogelijk veranderen niet alleen vanwege de herkenbaarheid van de sport, maar vooral ook uit angst voor erosie van de machtsbasis, de ‘exclusieve exegese’.

Ik heb hier zelf ervaring mee. Van 1992 tot 2003 was ik president van de Werelddambond, de FMJD, en van 2003 – 2006 leidde ik de Continentale Afrikaanse Damfederatie. Tijdens mijn bestuursperiode heb ik veel veranderd, behalve de spelregels zelf, en vond ik in die opstelling altijd mijn medebestuurders aan mijn zijde. Die teksten hebben ‘Schriftuurstatus’: ze staan open voor interpretatie maar niet voor verandering. Ik dacht dat ik daarin conservatief was, maar toen ik met de FMJD lid was geworden van de GAISF, de algemene sportkoepel, merkte ik dat alle bestuurders er net zo over dachten.³⁵

³⁴ H. WHITEHOUSE: *Modes of Religiosity. A Cognitive Theory of Religion* (London 2004).

³⁵ Zie voor het voetbal J. SUGDEN & A. TOMLINSON: *Power Games. A critical Sociology of Sport* (London 2002) 61-80.

2. De auteur als 'sportbobo' in Dakar, 2006

Sportorganisaties hebben doorgaans het legale statuut van een vrijwillige organisatie, net als Kerken trouwens. Hun reglementen voorzien in een regelmatige controle door een algemene vergadering, maar in de praktijk is dat niet altijd het geval. Het WK in Zuid-Afrika is een verhaal geworden van FIFA-macht (en FIFA-winsten!), waar het organiserende land maar weinig aan politiek gewicht tegenover kon zetten. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het bouwen van het Green Point Stadion in Kaapstad, aangewezen door Sepp Blatter, de FIFA-president, tijdens een helikoptervlucht. De kosten van die opmerking voor Zuid-Afrika bedroegen 400 miljoen euro. De belastingvrijdom van de FIFA in Zuid-Afrika heeft het land ook veel gekost. Symbolisch was de uitreiking van de cup aan het winnende team: Blatter overhandigde die samen met president Zuma, maar had duidelijk de leiding: een geste die suggereerde dat hij meer dan op gelijke hoogte stond.³⁶

Elke internationale sportfederatie is een soeverein, autonoom orgaan binnen de kaders die de wet van het land van vestiging stelt en onder enig toezicht van de internationale koepelorganisaties waar de federatie toe behoort. In de praktijk valt dat toezicht soms tegen, want eenmaal binnen de sportkoepels van de

³⁶ Met dank aan een referent voor dit voorbeeld.

GAISF, ARISF en IOC³⁷ is de internationale federatie lid van een broederschap van sportbesturen geworden. Aan de top staat het IOC dat zelfs geen vrijwillige organisatie als model heeft, maar een (supra-)nationale staat. In de visie van het IOC zijn de leden van het IOC-comité geen afgevaardigden vanuit nationale sportfederaties of nationale Olympische comités (in Nederland één organisatie, het NOC*NSF), maar afgezanten van het IOC naar hun eigen land toe. Het organisatiemodel van het IOC is dat van een soevereine staat, een imperium dat zijn ambassadeurs uitzendt.³⁸

De vergelijking met de rooms-katholieke Kerk dringt zich op hier, want ook die kerk heeft de staat als organisatiemodel: in afnemende mate gerealiseerd, maar ideologisch nog steeds aanwezig, van het instituut van een pauselijke nuntius tot het opleggen van gedragsnormen aan zijn *virtuosi*, de clergé. Immers, hun loyaliteit aan de Kerk hoort te gaan boven die aan hun thuisland.³⁹ Dit principe is onlangs mooi geïllustreerd door de schorsing van pastoor Vlaar van Obdam, die commotie veroorzaakte door zijn Oranjemis. De tekst van het communiqué van het bisdom Haarlem-Amsterdam vermeldt:

Op zondag 11 juli [2010] heeft pastoor Paul Vlaar van Obdam in het kader van het wereldkampioenschap voetbal de heilige eucharistie gevierd in een oranje kazuifel en ook overigens in teksten en vormen onvoldoende recht gedaan aan de heiligheid van de eucharistie.

Ondanks zijn populariteit werd hem met onmiddellijke ingang een bezinningsperiode opgelegd en werd hij voor de duur van deze periode van zijn priesterlijke taken ontheven. De concurrentie tussen religie en sport is zelden mooier in beeld gebracht.⁴⁰

3. Devirtualisering en ritualisering

In het openingsvoorbeeld zagen we dat voetbal al lang geen ‘spelletje’ meer is, maar landsbelang. De interactie tussen voetbal en nationale identiteit is onder-

³⁷ Respectievelijk het General Association of International Sport Federations, het Association of Recognized Sport Federations – erkend door het IOC – en het Internationaal Olympisch Comité.

³⁸ De voormalige voorzitter Samaranch stond erop dat hij met de *égards* van een staatshoofd werd ontvangen. De huidige voorzitter, Rogge, is bescheidener, maar het IOC-statuut is niet gewijzigd.

³⁹ Andere kerken koesteren dit basismodel ook. Zo heeft de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (de ‘Mormonen’) zich georganiseerd eerst als een autonome staat. In de periode van 1850 tot 1890, in het isolement van de Rocky Mountains, was dat ook realiteit. Na WO I wijzigde het model zich naar het organisatiemodel van de multinationale onderneming.

⁴⁰ Met dank aan één van de referenten.

werp van een reeks studies. In vele Afrikaanse landen beheerst de regering de voetbalbond, iets waartegen de FIFA steeds protesteert, terwijl ook het IOC tracht sport als een *politics-free zone*⁴¹ te definiëren. Dat is 'a smokescreen, a long outdated naïve gentlemen's standpoint, an obfuscation of reality or a means to retain hegemony'.⁴² Ik denk vooral het laatste. Uiteraard kan sport voor nationale politiek een positieve invloed hebben. Hét voorbeeld is de invloed van de sportboycot op het Zuid-Afrikaanse apartheidregime.⁴³

De macht van een organisatie, hetzij een Kerk hetzij een sportorganisatie, heeft gevolgen voor de virtualiteit van de religieuze of sportwereld in kwestie. Sportorganisaties als de FIFA en het IOC zijn uitermate rijk, voor het merendeel door media- en sponsorcontracten, fondsen die zij alleen kunnen verkrijgen door een absolute, hegemonische beheersing van symbolisch kapitaal. Zij hebben de exclusieve rechten op de uitgifte van kampioenschappen, medailles, bekertjes en titels. De rechten op de beelden van de sport zijn onderwerp van voortdurende onderhandeling met de media, omdat beide elkaar nodig hebben. Maar ook logo's zijn strikt beschermd, net als in het bedrijfsleven. Het IOC vervolgt elke organisatie die of elk bedrijf dat het IOC-logo zonder toestemming gebruikt, want de vijf ringen vormen cruciaal symbolisch kapitaal. Toen de GAISF, de algemene sportkoepel, een nieuw logo zocht, mocht zij geen ringen gebruiken. Maar omdat het een gerelateerde – en respectvolle – organisatie is, mocht zij wel de kleuren gebruiken. Associatie met de Olympus is wel toegestaan, identificatie nooit.

Ook titels zijn essentieel symbolisch kapitaal. In de FMJD is er een continue strijd tussen West- en Oost-Europa over de uitgifte van meester- en grootmeester-titels. Onze Russische vrienden willen zoveel mogelijk sporters een titel geven, want dat kostte de FMJD niets en zij konden op die manier hun netwerken voeden. De West-Europese landen verzetten zich daartegen, bang dat het symbolische kapitaal zou devalueren.

Devaluatie van symbolisch kapitaal is een vorm van desacralisering. Wanneer het heil makkelijk te koop is, verliest het zijn bijzondere positie. Sacraliteit impliceert schaarste en inspanning, zoals een heilige plaats ook een lastig te bereiken uitzondering moet blijven. De organisaties die verantwoordelijk zijn voor deze symbolische schaarste dienen een lange en moeizame weg uit te stippelen naar het ultieme heil, het kampioenschap. Een gekochte titel is het geld nooit waard, een gekochte bokaal is een aanfluiting.

Ik ging uit van de ideaaltypische situatie van de sport, waarin zij de tegenvoeter van het ritueel is. Het gaat om twee virtuele werelden, die elkaars structurele

⁴¹ J. SUGDEN: 'Network Football', in SUGDEN & TOMLINSON: *Power Games* 76.

⁴² J. NAUGHTRIGHT: 'Global Games. Culture, Political Economy and Sport in the Globalised World of the 21st Century', in *Third World Quarterly* 25,7 (2004) 1329.

⁴³ M. KEECH: 'Contest, conflict and resistance in South Africa's sport policies', in SUGDEN & TOMLINSON: *Power Games* 161-180.

tegendeel zijn, maar daardoor in organisatie juist op elkaar gelijken. Echter, de virtuele aspecten zijn in sommige sporten geërodeerd, voetbal voorop. Sport is een bedrijfstak geworden met tal van toeleverende industrieën, overstroomd door reclame, media en nationaal belang. Grote sporten, voetbal voorop, maar ook tennis, wielrennen en Amerikaanse sporten als basketbal en honkbal hebben een hechte relatie met de media en vormen daardoor een magneet voor sponsors. Reclametijd rond grote sportevenementen is de duurste van alle 'spots'. Een centraal doel van de FIFA is het uitventen van die zendtijd en reclamerechten, met een totaal budget dat in de miljarden loopt. Die rechten van sponsors en tv-stations zijn heilig en geen storing mag in die lijn optreden. Wanneer dat wel gebeurt, blijkt onmiddellijk dat elk spelelement uit het sportbestuur is verdwenen.

Een mooier voorbeeld dan de *Bavaria-girls* is er niet. De 36 jonge vrouwen die in een oranje jurk op de tribune verschenen van Soccer City werden meteen en vrij hardhandig verwijderd. Al was de connectie met het biermerk Bavaria op de jurk niet te zien, het was wel bekend dat Bavaria ze verkocht. De FIFA trad hardhandig op: een deel van de dames was de toegang al geweigerd, het andere deel werd snel door suppoosten gesommeerd te vertrekken. Bij de uitgang werden de vrouwen zelfs in staat van beschuldiging gesteld door de Zuid-Afrikaanse overheid. Later werden twee van hen opgepakt en in de cel gedeponeerd. Interventie van de Nederlandse ambassade, Kamervragen en een enorme publiciteit waren het gevolg. Snel daarop besloot de FIFA de aanklachten te laten vallen.

Opvallend zijn drie zaken. Ten eerste de snelheid waarmee de FIFA ingreep: een schril contrast met de traagheid waarmee andere beslissingen worden genomen. Verder heeft de FIFA met haar overmatige reactie tegen de zeer fotogenieke dames de eigen sponsor geen dienst bewezen, want wel de naam Bavaria werd genoemd, maar nauwelijks die van het andere biermerk. Kortom, dit is één van de meest succesvolle reclamestunts geweest ooit rond een WK. Mij gaat het hier om de eenheid tussen de sportbond en de Zuid-Afrikaanse justitie, wat commentatoren aanleiding gaf tot de vraag door wie Zuid-Afrika nu eigenlijk werd bestuurd.⁴⁴ Sport is niet alleen commercie geworden, maar ook macht, zelfs juridische macht. Een speelse actie rond een spel werd door de FIFA vertaald als wetsovertreding tegen een soevereine staat.⁴⁵ Sportorganisaties als

⁴⁴ M. KEECH: 'Contest, conflict and resistance in South Africa's sport policies', in SUGDEN & TOMLINSON: *Power Games* 161-180.

⁴⁵ De FIFA heeft inderdaad Zuid-Afrika contractueel verplicht om sponsorovertreding te vervolgen als overtredingen tegen Zuid-Afrika. Uit de recente discussie in Nederland over de Nederlands-Belgische kandidatuur voor het WK 2018 blijkt dat een dergelijke verplichting om met juridische middelen op te treden tegen zgn. *ambush marketing* ook aan Nederland en België opgelegd gaat worden. Het feit dat minister Ab Klink stelde dat 'elk geval op zichzelf zal worden beoordeeld' doet daar weinig aan af.

FIFA en IOC zijn geen vrijwillige organisaties meer, maar supranationale staten waarbinnen de roep om democratisering overigens al begint op te komen.⁴⁶ Als de sport in de grond een virtuele wereld vormt, hebben we hier te maken met *devirtualisering*, het verlies aan virtualiteit.

Een sport als voetbal is realiteit geworden, geen virtualiteit meer, maar een integraal deel van het economische en politieke leven. Voetbal als productiefactor, als nationaal / politiek belang, de wereldtitel als economisch-ideologische waarde waarbij graag becijferd wordt hoeveel zo'n titel oplevert, sporters als inzet tegen jeugdcriminaliteit, voetballers als lid van diplomatieke missies ...: allemaal zijn het indicaties dat de virtuele wereld de enkele navelstreng met de realiteit al lang heeft uitgebreid tot een complete vervlechting met de samenleving.⁴⁷

Wat heeft dit voor effect op sacraliteit? Mijn these hier is dat met de devirtualisering van de sport de sacraliteit intensiveert, wat zich uit in een verdergaande ritualisering. Zoals ons openingsvoorbeeld toonde, is voetbal tegenwoordig politiek. Waar in totalitaire staten voetbal als belangrijk wordt gedefinieerd, is het meteen staatsbelang en dus uiterst serieus. In Turkmenistan onder 'Turkmenbashy' Nyazov moest de sportminister beloven dat het Turkmeense elftal zich zou kwalificeren voor het WK. Toen dat niet gebeurde, was hij zijn ministerspost kwijt. Onlangs zijn er vragen gesteld in het Britse parlement over de vroege uitschakeling. De FIFA reageert hier steeds weer heftig op: voetbal dient een zaak te zijn van nationale bonden die onder haar vallen en daarom straft zij de nationale bonden bij politieke inmenging. Dat zou bescherming van een virtuele wereld kunnen betekenen, maar de FIFA deed dit zelfs toen de Togolese president het elftal van Togo terugtrok uit de *Africa Cup* in januari 2010, na de aanslag op de spelersbus in Cabinda. Daarbij vielen doden, iets waar niets virtueels aan is. Iedere Afrikaan vond deze actie van Togo volkomen vanzelfsprekend, maar de FIFA duldt geen inbreuk op haar status als supranationale soevereine staat.⁴⁸

Deze devirtualisering zorgt verrassend genoeg voor een toename van sacraliteit. Voetbal is langzamerhand doortrokken van ritueel. Spelers heffen de armen

⁴⁶ GUILIANOTTI: *Sport*; G. JARVIE: *Sport, Culture and Society: An Introduction* (London 2006).

⁴⁷ Aardig is het verschijnsel van de WK-pools zoals die op de werkplekken door heel het land worden gehouden. Met een geringe inleg kan iedereen de wedstrijden voorspellen. De ervaring leert dat het vaak niet de sportkenners zijn die winnen. Een prima onderwerp voor gesprek: is deze pool in feite niet het spelen met de sport, een spelletje maken van iets dat allang geen virtuele zaak meer is? De pool met zijn paar euro inleg brengt het spel terug in een sport die erg belangrijk is geworden.

⁴⁸ Daarover verschijnen de laatste tijd nogal wat publicaties: J. SUGDEN & A. TOMLINSON: *FIFA and the contest for world football: who rules the peoples' game?* (Cambridge 1998); J. BALE & M. CRONIN: *Sport and Postcolonialism* (Oxford 2003); P. DARBY: *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance* (New York 2002).

ten hemel na een schot, kruisjes worden geslagen en shirts uitgetrokken (de gele kaart voor lief nemend) om Jezus Pancrator op het hemd te tonen. Fans bidden voor de wedstrijd, het spelersconclaaf voor de aftrap lijkt steeds meer op een collectief gebed, de voetbal wordt in de mis gezegend. Het vieren van een doelpunt heeft zich ontwikkeld tot een veld van rituele vernieuwing: nieuwe symbolen worden steeds collectiever gevierd. Baby wiegen (eerst nog individueel maar nu als groep gedaan), dansen bij de cornervlag, buikschuiven, een flikflak maken ...: het rituele repertoire wordt steeds groter. Kortom, individuele uitingen van religie op het voetbalveld zijn heel gewoon geworden. En penalty schieten betekent voor de hemel overwerk. Voorafgaand aan de wedstrijd Brazilië – Nederland las ik een ingezonden brief waarin betoogd werd dat Nederland geen schijn van kans had, want de helft van het Braziliaanse elftal was lid van de Igreja Evangelica en daartegen stak het recente katholicisme van Wesley Sneijder maar mager af (het viel echter anders uit).

Afrikanen laten hun voetbalteams bijstaan door *spiritual advisers*⁴⁹, die inventieve rituelen gebruiken voor een optimaal resultaat: waterflessen in het doel, apenhandjes hangend aan het net, kippen geofferd op de voeten van de spelers, een geit geslacht op de middenstip, een nachtelijke ontmoeting met de voorouders op een kerkhof ...; het hele repertoire van de Afrikaanse traditionele religies wordt aangepast voor voetbalsucces.

Niet alleen voor voetbal trouwens. Tijdens het eind 2006 in Dakar gespeelde wereldkampioenschap voor landenteams dammen, inderdaad een relatief kleine sport, speelde Senegal, als tweede in zijn poule geëindigd, in de kwartfinale tegen – het grote Boze – Rusland. De avond voor de wedstrijd ging een Senegalese delegatie naar een beroemde *marabout*, even buiten de stad. Deze raadpleegde zijn zandtableau en voorspelde: 'La Russie tremble et tombera'. Kortom, Rusland zou vallen, dus Senegal zou winnen. En zowaar, aan het einde van de eerste herkansing was het bijna zover: één Senegalese speler stond gewonnen, de drie anderen konden eenvoudig remise maken. Dat het uiteindelijk niet gebeurde, is vers twee: er ging een mobieltje over van één van de Senegalezen, en op grond van de buitengewoon strikte toernooiregels werd de (remise)partij verloren verklaard. De Senegalees was verpletterd, kon zijn tranen niet bedwingen en de deceptie was zo groot dat de volgende barrage kansloos werd verloren.

⁴⁹ A. PANNENBORG: *How to win a football match in Cameroon* (Leiden 2008); O. BECKER: *Kick the lion: witchcraft and soccer in Africa* (film 2006).

3. Rusland won dus in Dakar. Op de achtergrond de grootmeesters; op de voorgrond, nadrukkelijk, de bestuurders

Eigenlijk is dit een soort rituele doping, daar men probeert de strijd vanuit een ongelijke positie te starten. De andere ploeg doet het echter ook. In het 'Westen' maakt men zich niet zo druk over magische beïnvloeding omdat men er

niet in geloof.⁵⁰ Deden ‘wij’ dat wel, dan zou de FIFA hier regelgeving over maken. Nu is het ‘probleem van de juju’ gedelegeerd aan de CAF, de Afrikaanse voetbalconfederatie, en die organisatie slaagt er niet erg in om dit te bestrijden.

Termen als ‘voetbaltempel’ zijn gemeengoed geworden, de icoon (heiligen-) status van de spelers is groter dan ooit, de exegeten zijn prominenter dan ooit en de FIFA is meer in beeld en bediscussieerd dan ooit, kortom de toenemende sacralisering is duidelijk. Deze sacralisering kan niet het gevolg zijn van afname van de secularisatie. Immers, religie herwint weliswaar terrein maar dan in de meer evangeliekale en fundamentalistische hoek, waar sport niet zo goed ligt. Sport is sacraliseerbaar geworden juist doordat ze deel is gaan uitmaken van het reguliere leven, doordat ze haar virtualiteit heeft verloren. Sacralisering is het sterkste in Afrika, waar sport doortrokken is van rituelen. Het is ook in Afrika dat voetbal al lang geen virtueel bedrijf meer is en eigenlijk nooit is geweest. Vanaf de invoering van de sport als – zeer geslaagd! – koloniaal project, is voetbal snel een route van opwaartse mobiliteit geworden in de voormalige koloniën, een manier om in Europa geld te verdienen. Dus in het continent waar voetbal het minst virtueel is, is zij het meest sacraal, het meest geritualiseerd.

Een land als Ghana kent publieksclubs en privé-clubs. De laatste worden gerund door een ondernemer met als enige rationale het verkopen van jonge, zelfgekweekte spelers naar Europa als een puur commerciële onderneming, of in de woorden van een Ghanese clubeigenaar: ‘I am not in the business of collecting silverware’. Voor hem geen symbolisch kapitaal.⁵¹

Dat wil niet zeggen dat de virtualiteit geheel is verdwenen, want zij is in het discours nog steeds aanwezig, zoals in de ideologie van de FIFA, waar zij een machtsbasis vormt. Het betekent wel dat sport ‘gewoon’ is geworden ondanks alle paradoxen van virtualiteit zoals boven geschetst en dat, net als alle ‘gewone’ handelingen in het leven, sport onderwerp wordt van ritualisering als een essentieel belang in het dagelijks leven dat open staat voor ondersteuning vanuit een virtueel systeem, het ritueel.

Summary

Sport is often called the ‘new religion of the world’. While sport and religion share many aspects, their resemblances stem from their shared virtuality, as both create their own virtual world. However, the worlds they create show contrasting types of relation with the everyday world, so religion and sport can better be seen as structural opposites, and in principle as competitors in the virtual realm. But sport is becoming ever

⁵⁰ S. ELLIS & G. TER HAAR: ‘Religion and politics: taking African epistemologies seriously’, in *Journal of Modern African Studies* 45,3 (2005) 385-401.

⁵¹ A. PANNENBORG: ‘Big men, big gains. The exploitation of football players and clubs by African “Big Men”’, in *African Historical Review* 42,2 (2010).

more integrated in public life and seems to lose its virtual character, which results in sports becoming a new space for religious sacralization.

Wouter van Beek kreeg zijn opleiding als cultureel antropoloog aan de Universiteit van Utrecht en was daar ook vele jaren aan verbonden als hoofddocent. Hij promoveerde op een veldonderzoek bij de Kapsiki in Noord-Kameroen en verrichtte daarna veldwerk onder de Dogon in Mali. Over beide groepen heeft hij veel gepubliceerd, met de lokale religies als voornaamste focus. Daarnaast was hij actief sportbestuurder, van 1992-2003 als president van de Wereld Dambond en van 2003-2006 van de Afrikaanse Continentale Dambond, bestuursperioden die hem inzicht in de sportwereld gaven. Sinds 2007 bekleedt hij de leerstoel 'Antropologie van de Religie' aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg, een aanstelling die hij combineert met een post als senioronderzoeker aan het Afrika Studiecentrum.

E-mail: w.e.a.vanbeek@uvt.nl